

Прутська Т.Ю.,
Вінницький національний
аграрний університет

НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Запропоновано розглядати інституційне забезпечення розвитку підприємництва як сукупність заходів держави щодо формування відповідної інституційної матриці (формальних і неформальних інститутів, а також механізмів примусу), які створюють умови для подальшого розвитку форм підприємництва.

Постановка проблеми. Створення сприятливих умов для появи й успішного функціонування різноманітних форм підприємницької діяльності вимагає не тільки використання вже напрацьованих прийомів, а й пошуку нетрадиційних методологічних підходів. Одним із таких підходів є інституціоналізм як універсальна методологія міждисциплінарного характеру. В рамках інституціональної теорії накопичено інструментарій для аналізу багатьох явищ перехідної економіки. Серед таких явищ особливе місце посідає генезис та розвиток підприємництва, які багато в чому детерміновані особливостями культури, традицій, історичного шляху народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи й категорії інституціоналізму вже використовувались вітчизняними науковцями для дослідження різних аспектів функціонування сфери підприємництва. Зокрема З.Варналій, З.Ватаманюк, О.Власенко, А.Гриценко, В.Гесць, С.Злупко, О. Стефанишин, Г.М.Калетнік, В.Небрат, О.Панасюк, Ю.Райта, О.Шпикуляк, О.Чаусовський, В.Якубенко та інші дослідники зробили вагомий внесок у становлення українського інституціоналізму. **Невирішена раніше частина загальної проблеми.** Проте, не зважаючи на наявний вагомий науковий доробок, потребують подальших досліджень інституційне забезпечення розвитку підприємництва в Україні, зокрема місце і роль в цьому процесі неформальних інститутів.

Мета статті – узагальнити теоретико-методичні засади інституційного забезпечення підприємництва, зокрема місця неформальних інститутів в забезпеченні умов розвитку підприємництва в Україні.

Виклад основного матеріалу. Як будь-яке економічне явище, підприємництво потребує ґрунтовного економічного аналізу, як для пізнання самої сутності явища, так і дослідження його у всій сукупності взаємозв'язків і взаємозалежностей. Незважаючи на багатовікову історію формування поглядів на феномен підприємництва, все ще відсутня єдина загальновизнана теорія підприємництва, а саме поняття не є чітко визначеним. У зміст категорії «підприємництво» та його інтерпретацію вкладають такі смисли, як «творчість».

як «творчість», «новаторство», «орієнтація на досягнення комерційного успіху» тощо. Починаючи ще з робіт Й.Шумпетера та його послідовників, в якості характерних ознак підприємництва називають ризик та інноваційну спрямованість цього різновиду економічної діяльності. У Законі України «Про підприємництво» зазначено, що підприємництво – це самостійна, ініціативна, на власний ризик діяльність щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг та зайняття торгівлею з метою отримання прибутку. На нашу думку, сутність підприємництва найповніше розкривається через його функції (новаторську, організаційну, господарську, соціальну, особистісну).

Погоджуємось з думкою О.Г. Шпикуляка, який стверджує, що головною проблемою розвитку підприємництва є його інституціональне забезпечення – економічне та правове. На думку вченого, існуючі проблеми власності й підприємництва є найбільш значимими і впливовими, від стану їх вирішення залежить ефективність вітчизняної економіки, а також мотивації підприємців працювати на благо суспільства [14, С.192].

Ми пропонуємо при дослідженні підприємництва загальнонаукові методи пізнання доповнити застосуванням ключових понять та категорій інституціональної теорії: формальні й неформальні інститути, механізм примусу, трансакційні витрати тощо (табл.1).

Таблиця 1

Інституційний підхід до дослідження підприємництва				
Підприємництво є різновидом людської поведінки, що регулюється певними формальними і неформальними інститутами				
Підприємництво				
виробниче	комерційне	посередницьке	фінансове	страхове
Регулюється інститутами				
Формальними інститутами	Механізми примусу передбачають правову (кримінальну або адміністративну) відповідальність	Неформальними інститутами	Механізми примусу не передбачають правової відповідальності. Діють в межах групи	
Інститут державної влади	Організаційно-правове та антимонопольне регулювання; Фіскальний механізм; Механізми кредитування та бюджетування; Механізми ціноутворення; Механізми державно-приватного партнерства;	Культура	Остракізм, суспільний осуд порушення моральних принципів, етичних норми та інші соціальні обмеження	
Інститут приватної власності		Релігія		
Інститут контракції		Ментальність		
Нормативно-правові акти, міжнародні угоди, норми, стандарти		Залежність від траєкторії попереднього розвитку		

Примітки. Складено автором.

Застосування такого підходу ґрунтується на ідеї про те, що рушійними силами розвитку суспільства є певні інститути, які є формальними і неформальними регуляторами людської поведінки, зокрема й підприємницької діяльності. Отже, підприємницька діяльність може здійснюватись лише за певних інституційних умов, під безпосередньою дією формальних і неформальних інститутів. Ще Й.Шумпетер зазначив, що підприємницька діяльність частково обмежена і частково свободна, а між індивідами та інститутами існує симбіоз, що заперечує незалежність перших і безмежне проникнення та цілковиту наперед визначеність других [2, с.24]. Підприємництво може існувати лише за певних інституційних умов (комбінації формальних і неформальних інститутів, а також механізмів примусу) і, водночас, підприємці своїми діями можуть змінювати ці умови, впливаючи на формальні і неформальні інститути.

Нагадаємо, що формальними інститутами, що забезпечують можливість здійснення підприємницької діяльності в сфері агробізнесу, є нормативно-правові акти (закони, розпорядження, укази, інші адміністративні документи), які регулюють відносини власності, виробничі відносини, відносини розподілу і перерозподілу. До базисних економічних інститутів слід також віднести інститут державної влади, інститут приватної власності, інститут контрактації, інститут конкуренції. Дієвість вказаних інститутів забезпечується відповідним нормативно-правовим забезпеченням.

Таким чином, ми розглядатимемо інституційне забезпечення розвитку підприємництва як сукупність заходів держави щодо формування відповідної інституційної матриці (формальних і неформальних інститутів, а також механізмів примусу), які створять умови для подальшого розвитку різноманітних форм підприємництва. Створення сприятливих умов розвитку підприємництва в Україні потребує визнання важливості не тільки формальних, а й неформальних інститутів і визначення їх впливу на підприємницьку діяльність (рис. 2).

Рис.2. Неформальне інституційне середовище підприємництва

Райта Ю. зазначає: людина-підприємець є носієм тих цінностей, які сформувались в неї у певному культурному середовищі під впливом ментальності свого народу, його культури та релігії і безперечно є важливими спонукальними чинниками її поведінки [8, С.399].

Як бачимо, основними неформальними інститутами, що впливають на підприємницьку діяльність є культура, релігія, ментальність. На наше переконання, неформальні регулятори мають особливе значення для аграрного підприємництва. Враховуючи той факт, що мешканці сільських територій є в переважній більшості носіями традиційного способу мислення і поведінки, їхні дії в економічній сфері також визначаються стереотипами, нормами і правилами, визначеними історичним досвідом багатьох попередніх поколінь українців.

Погоджуємося з поширеною сьогодні думкою, що культура, яка формується під впливом норм поведінки, традицій і звичаїв народу, є своєрідним фундаментом для побудови різних інститутів і визначає економічну культуру. За влучним визначення Ю.Райта, економічна культура, як невід'ємний елемент культури народу, є надбанням господарської діяльності попередніх поколінь [8, С.400]. Економічна культура поєднує в собі економічні цінності (знання, навички, способи і форми господарювання) і стереотипи поведінки суб'єктів економічної (підприємницької) діяльності. Вона значною мірою визначає характер формальних інститутів, які створюються під впливом неформальних інститутів і формують середовище підприємницької діяльності (рис.3).

Рис.3. Вплив економічної культури на підприємницьку діяльність

Як бачимо, між економічною культурою та економічною системою відбувається постійний взаємовплив. Економічна культура змінюється під впливом інституційних умов господарювання, що визначаються комбінацією

формальних та неформальних інститутів, і одночасно є вагомим чинником розвитку економічної системи країни. Економічна культура визначає «неписані правила», які можуть слугувати не тільки доповненням до формальних норм, але й самі відіграють помітну роль в організації підприємницької діяльності. Мова йде про значення таких інституцій, як довіра, репутація партнерів, інші етичні норми, які набувають особливого значення за умови, коли підприємницька діяльність здійснюється в колі особисто знайомих людей. Особливістю цих регуляторів підприємницької поведінки є наявність неформальних санкцій за їх порушення (табл.2).

Таблиця 2

Неформальні санкції і механізми забезпечення умов договору

Рівень	Короткострокові санкції	Довгострокові санкції
Окремі особи	Особистий вплив (наприклад, звинувачення); покарання з боку партнера по угоді; накладання санкцій сторони посередником	Втрата репутації і вилучення з майбутніх угод, що подібно до тієї, у якій зазначено шахрайство
Співтовариство	Пряма санкція з боку товариства	Усунення з майбутніх угод товариства

Примітки. Наведено за джерелом [4].

На відміну від розвинутих країн, де виконання договорів забезпечуються дією формальних інститутів та формальною системою примусу, в перехідній економіці неформальні способи розв'язання суперечок є досить поширеними і дають змогу підприємцям зекономити гроші та час. Поширені в певному середовищі неформальні інститути дозволяють підприємцям, які дотримуються усталених норм та поширених у даному середовищі культурних традицій, поводитися способом, передбаченим і зрозумілим для інших учасників підприємницької діяльності. Це знижує як ризик такої діяльності, так і пов'язані з обміном трансакційні витрати, «що складаються з витрат на вимірювання цінних атрибутів того, що обмінюється, витрат на захист прав, нагляд за дотриманням угод і забезпечення їх виконання» [11, С.40]. А, як відомо, величина трансакційних витрат є показником ступеня недосконалості ринку і кількісним виявом витрат відсутності інституту [13, С.12].

Використання неформальних інститутів дає змогу підприємцям розподілити ризик і збільшити дохід, знизити витрати на пошук інформації, на укладання контракту, на захист прав власності. На менш досконалих ринках із невеликою кількістю гравців неписані «правила гри» можуть бути достатніми умовами підприємницької діяльності. Однак чим більш досконалим стає ринок, чим більш прозорими стають умови конкуренції, тим необхіднішим стає потреба в формальних регуляторах, формальних «правилах гри», закріплених у відповідних законах, нормах, нормативах.

Універсальні цінності економічної культури та визнані моральні цінності стають основою для формування етики підприємництва, яка спрямована на розв'язання практичних проблем економічної діяльності. Підприємницька етика сконцентровує свою увагу на встановленні певного економічного порядку та створення таких механізмів, які б забезпечували дотримання встановлених «правил гри». Дотримання етики в підприємницькій діяльності має будуватися на взаємному врахуванні інтересів. Надійність і тривалість зв'язків між партнерами забезпечуються не тільки дотриманням формальних інститутів (законів і норм), але й такими цінностями, як чесність, порядність, добросовісність. Дотримання моралі в економічній поведінці забезпечується інституційними умовами (відповідними інститутами і правилами гри).

Моральні цінності будь-якого народу беруть свій початок у релігії. Саме релігійні постулати формують внутрішнє ставлення суб'єктів підприємницької діяльності до багатства і бідності, індивідуалізму і колективізму, надають перевагу раціональному чи нерациональному мисленню, визначають ставлення до власності і підприємницької діяльності взагалі (рис. 4).

Вагомий внесок у дослідження впливу релігійної мотивації на підприємництво зробили німецькі соціологи М.Вебер і В.Зомбарт. В своїй відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму» М.Вебер взагалі стверджував, що новий підприємницький дух капіталізму має релігійну основу, а саме її протестантські течії, зокрема кальвінізм. Згідно з протестантськими поглядами, людина і капітал мають працювати та примножувати багатство, бідність засуджується. «Бажання бути бідним, - писав М.Вебер, - було б рівнозначним... бажанню бути хворим і заслуговує на осудження...» [12, С.121].

Рис.4. Вплив релігії на підприємницьку діяльність

Сьогодні зрозуміло, що не тільки протестантизм вплинув на формування так званого «духу капіталізму» або схильності до підприємництва. Українська церква хоч і ставила на перше місце молитву, все ж таки завжди цігувала працю. Як зазначає Ю. Райта, з давніх-давен працелюбність була елементом ментальності

українців, а приватна власність викликала повагу [8, С. 407]. Різні релігійні системи: католицизм, протестантизм, юдаїзм, православ'я – мали і продовжують мати вплив на економічну поведінку взагалі, і схильність до підприємництва, зокрема. Відбувається це через формування норм моралі, економічної культури, етики підприємництва, які в сукупності формують особливості інституційного середовища підприємницької діяльності в тому чи іншому суспільстві, стають визначальними чинниками формування ментальності.

Ментальність, як характеристика психологічного життя людей, є системою усталених норм та стереотипів мислення, психофізичних регуляторів поведінки, що задається домінуючими потребами та ієрархією цінностей певної етнічної спільноти (народу) і істотно впливає на створення чи зміну інститутів у суспільстві. Через ментальність народ передає з покоління в покоління успадковані знання, моральні норми, традиції, звичаї, які впливають на економічну поведінку окремих господарюючих суб'єктів, особливості ведення підприємницької діяльності.

Відомий вчений С.Злупко дослідив генетику українського підприємництва від праісторичних часів до сьогодення [7, с. 370], зробивши висновок, що сільськогосподарська діяльність українців протягом багатьох століть сформувала «відповідний світогляд на працю, власність, відносини між людьми, моральні цінності» [6, с.98]. Автор зазначає, що і в нову добу розвиток підприємництва характеризувався новим піднесенням, зокрема в сільському господарстві, видобувних галузях промисловості, вдосконаленням його організаційних форм. У 60-х роках ХІХ ст. виникли перші організаційні форми кооперативного підприємництва, яке набуло широкого розвитку. Формувалася «нова підприємницька психологія і модель господарської діяльності, спертої на міцні морально-етичні засади», які стали «ознакою українського підприємництва в різних його формах» [7, с.52]. На думку С. Злупка, з якою ми погоджуємось, в перші десятиліття ХХ ст. українське підприємництво мало всі передумови до успішного розвитку, але перешкодою стала Друга світова війна і всі наступні зміни. Однак дух підприємницької діяльності ще надовго залишився у свідомості людей [8, с.409]. Можливість для його творчого розвитку з'явилась вже в 90-ті роки ХХ ст. з початком ринкових перетворень в нашій країні.

Висновки Застосування сучасної інституціональної методології до аналізу формування та розвитку інституту підприємництва в Україні дає можливість залучити до сфери дослідження широке коло змінних, які не мають суто економічного характеру (соціальні, психологічні, правові, етнокультурні, філософсько-етичні фактори). Проведені дослідження свідчать про те, що універсальні цінності моралі та економічної культури є основою для формування етики підприємництва, яка спрямована на розв'язання практичних проблем економічної діяльності. Таким чином, створення сприятливих умов для розвитку підприємництва в Україні потребує визнання важливості не тільки формальних, а й неформальних інститутів. Це передбачає не тільки удосконалення нормативно-правового забезпечення підприємницької діяльності, а й цілеспрямовану діяльність держави щодо формування в

суспільній свідомості поваги до прав власності, діяльності підприємця-власника, укріплення норм довіри, чесності, порядності, врахування взаємних інтересів, забезпечення верховенства права. Слід визнати, що зміна неформальних регуляторів є завданням набагато складнішим, ніж зміна законів та правових норм, і потребує набагато більше часу.

Список використаних джерел

1. Варналій З. Інституційне забезпечення конкурентного розвитку підприємництва в Україні / З.Варналій, О.Панасюк // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. - №124/125. - 2011. - С.25 - 28.
2. Винарчук П. Спасение идей: И.Шумпетер и ключевые проблемы противоборствующих экономических теорий // Вопросы экономии. - 2003. №11. - С. 15 - 26.
3. Власенко О.П. Управління трансакційними витратами в агробізнесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 „Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)” / О.П. Власенко. - Житомир, 2009. - 20с.
4. Создание институциональных основ рыночной экономики: доклад о мировом развитии. - М.: Весь мир, 2002. - 250с.
5. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. В.В. Небрат. - К., 2012. - 460с.
6. Злупко С.М. Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екогенології. Вибрані дослідження. - Львів, 2001. - 584 с.
7. Злупко С.М. Підприємництво: основи, особливості, механізми./ Злупко С.М., Стефанишин О.В., Швайка Л.А. - Львів, 2000. - 370с.
8. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика / За ред. З.Ватаманюка. - Львів: «Новий світ-2000», 2005. - 648с.
9. Калетнік Г.М. Інститути інфраструктури та ціноутворення у розвитку аграрного ринку: регіональний аспект / Г.М. Калетнік, О.Г. Шпикуляк, Г.О. Пчелянська. - Вінниця, 2012. - 324с.
10. Современные классики теории предпринимательства. Лауреаты Международной премии за вклад в исследования предпринимательства и малого бизнеса / Под ред. А.Чепуренко. - М., 2013. - 526с.
11. Виленский А. Критика и библиография // Вопросы экономики. - 2014. - №2. - С. 158-160.
12. Пачковський Ю.Ф. Підприємництво у новітніх теоретичних пошуках та інтерпретаціях / Ю.Ф. Пачковський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. -№2. - С.149 - 159.
13. Прутська О.О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. - К.: Логос, 2003. - 256с.
14. Чаусовський О.М. Економічні інститути: зміст і реформування у транзитивній економіці: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра екон.наук: 08.01.01 «Економічна теорія» / О.М. Чаусовський - Донецьк, 2003. - 31с.